

Весна Тријић

Народна библиотека Србије, Београд

DOI 10.5937/kultura2172133T

УДК 015(497.11)"1868/1944"

821.163.41(091)

оригиналан научни рад

СРПСКА КЊИГА И НАЦИОНАЛНА САМОСВЕСТ

Сажетак: У раду су предочене промене значења појма српска књига у националној библиографији и књижевној историји од почетка 19. века до данас. Указано је на последице које су по Српску библиографију. Књиге 1868–1944 имали дневнополиграфички налози власици. Представљене су нове концептуализације српске књижевности у транснационалним књижевним историјама, од којих је једна на енглеском, а друга на руском језику. Указано је на могуће последице некријичке примене кодова за језик у библиографским описима књижевних дела српских аутора.

Кључне речи: српска књига, српска ретроспективна библиографија, српска књижевност, књижевна историја, национални идентитет

Српска књига – то је, на први поглед, сасвим једноставан појам, чије се значење само по себи разуме. Његова историја, међутим, као и текстови о примени Универзалне децималне класификације (УДК) на предмет српске књижевности, који повремено узбуркавају јавност, сведоче да је истина далеко од тога: међу нашим књижевним историчарима и библиотекарима из институција од националног значаја данас има оних који на питање о томе шта је у култури српско не дају увек исте одговоре. Како је тако нешто могуће?

Српска библиографија и књижевна историја настајале су напоредо, крајем 18. и почетком 19. века, на таласу просветитељских идеја и у контексту буђења националне самосвести. У радовима пионира – Павла Соларића и Лазара Бојића – књижевноисторијска и библиографска истраживања међусобно су се прожимала; ретроспективна библиографија била је припремни посао за писање историје српске књижевности у случају необјављеног рукописа *Србскаја словесности* Лукијана Мушицког, а основане су и претпоставке да је изгубљена *Србска библиотека* Антонија Арнота била увод не само у рад на историји српске књижевности, већ и културе у целини.¹ На крају овог низа зачетника налази се име Стојана

¹ Панковић, Д. (1982) *Српске библиографије 1766–1850*, Београд: Народна библиотека Србије, стр. 20–50, 77–90.

Новаковића, који је *Историјом српске књижевности* (1867) и *Српском библијографијом за новију књижевност 1741–1867* (1869) утемељио обе дисциплине.

Интерпретирајући културну прошлост заједнице, сви ови знаменити и вредни људи су, осим истраживачком страшћу, били покретани и родољубљем. Наш народ је тада, као и данас, живео расејан у неколико суседних држава.

Представе о томе шта је српско у култури су се мењале кроз историју, у складу са идеолошким доминантима појединих епоха. Док је за учене Србе крајем 18. и почетком 19. века, на пример, употреба славеносрпског језика била израз интелектуалног елитизма и додир српске културе с традицијама осталих словенских народа, за генерацију српских романтичара постала је оличење антинародних, а самим тим и антисрпских идеолошких стремљења.² Напуштање славеносрпског идиома имало је и политички предзнак, јер је подразумевало окретање наше интелигенције од Русије према Западу.

Поједностављена примена филолошког критеријума водила је, средином 19. века, даљем сужавању појма српске књиге, овога пута на публикације на српском језику штампане ћирилицом; хрватској књизи је притом препуштена латинична продукција српских писаца. Ова ригидна подела примењивана је у пракси Српског ученог друштва и Југославенске академије знаности и умјетности, а била је и једно од најозбиљнијих ограничења Новаковићеве *Српске библијографије*: дела једног аутора српске националности могла су у њој да се нађу једино уколико су била штампана на српском језику и на ћирилици; за латинична издања – макар посредни била и дела Његоша, Ђура Даничића или самог Новаковића – у њој није било места. Због тога је ово капитално дело већ у првом кругу рецепције претрпело критику француског слависте Луја Лежеа (Louis Léger), који је приметио да је рестриктивност Новаковићевих критеријума не само неоснована већ и погрешна: „Да се аутор ограничио на пописивање дела објављених у Кнежевини”, истиче у свом приказу Леже, „ми бисмо имали разумевање за строгу ексклузивност принципа. Међутим, пошто су обухваћене све српске публикације (издате у Београду, Новом Саду, Пешти, Задру итд.), ми сматрамо да би било правилно и корисно да су обухваћене и много шире.”³ Главни аргумент Лежеове критике Новаковића био је лингвистичке природе: „Српски и хрватски су у тој мери исти језик да би се могло отштампати [sic!] исто дело на оба алфавета, латиницом и ћирилицом, а да се не измени ни једна једина реч. Чему онда ова застарела претеривања?”⁴

Важно је, ипак, нагласити да се академска пракса на коју се Новаковићева *Библијографија* ослањала зачала и спроводила у идеолошки далеко другачијим

2 Видети о томе оп.: Војновић, Ж. (2017) Лукијан Мушицки и васпитавање националне поезије: оглед из аутопоетике, *Градина* бр. 76/77, Ниш: Културни центар, стр. 267–290.

3 Сечански, В. (1990) Приказ Луја Лежеа Српске библиографије за новију књижевност 1741–1867 Стојана Новаковића у париском часопису *Revue critique d'histoire et de literature*, *Сусрећи библиографа* '89, Инђија: Народна библиотека Ђорђе Натопшевић, стр. 60–61.

4 Исто.

околностима од данашњих: водећи европски слависти су о српској и хрватској књижевности током 19. века размишљали ако не као о истој, онда свакако као о комплементарним књижевним појавама. То показује и пример *Историје српске књижевности* (*Geschichte des serbischen Schriftthums*) словачког филолога Павела Јозефа Шафарика (Pavel Jozef Šafarik), објављене 1865. године, у којој стоји да би историја књижевности Срба, „да би била потпуна [...] требало подједнако да обухвати књижевна остварења свих грана тог племена, наиме, самих Срба, Босанаца, Далматинаца, затим Хрвата – граничара и Славонаца, јер све те гране народа говоре само једним – иако према крају, различито обликованим – наречјем.”⁵

За Стојана Новаковића, хрватска књижевност била је „друга пола књижевности наше”; он је притом рачунао да ће *Српска библијографија* бити допуњена *Bibliografom hrvatskom* Ивана Кукуљевића Сакцинског, „само што би ваљало да се и библијографија хрватска уреди по једном плану са нашом”⁶. Новаковић је, дакле, у *Српској библијографији* раздвојио корпусе српске и хрватске књиге које је у *Историји књижевности* разматрао изједна, а о српској и хрватској библиографији размишљао је као о комплементарним радовима које би накнадном библиографском обрадом – уједначавањем правила библиографског описа и заједничким регистрима – требало објединити. То значи да становиште Стојана Новаковића као библиографа и књижевног историчара није било српско, већ српскохрватско – историја ће показати да је ова разлика за обе дисциплине била од пресудног значаја.

Током 20. века, у југословенском културном и политичком контексту, појам српске књиге наставио је да се сужава, под институционалним окриљем.

У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

О политичкој тежини појма српска књига након Другог светског рата најбоље сведочи историја *Српске библиографије. Књиге 1868–1944*, знамените едиције у чијем је двадесет једном тому сабрано више од сто девет хиљада библиографских јединица; на њима је, готово седамдесет година, радило неколико генерација библиографа Народне библиотеке Србије.

Подухват је званично започео 1954. године формирањем Комисије за израду српске ретроспективне библиографије. У њен састав, одлуком Савета за просвету и културу НР Србије, нису ушли истраживачи из одговарајућих области хуманистике, већ директори најзначајнијих српских библиотечких установа – Милица Продановић из Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић”, Смиља Мишић из Централне библиотеке Српске академије наука, Душан Милачић из Народне

5 Шафарик, П. Ј. (2004) *Историја српске књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина; Нови Сад: Матица српска, стр. 7.

6 Новаковић, С. (2001) *Српска библијографија за новију књижевност 1741–1867*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. ix, xxi.

библиотеке, Милутин Иванушић из Библиографског института, Едид Хасанагић из Државне архиве НР Србије – као и Драги Миленковић, који је био народни посланик. За председника Комисије изабран је Борислав Благојевић, професор Правног факултета и будући ректор Универзитета у Београду.

Према записницима, који се данас чувају у архиви Народне библиотеке Србије, главну реч у раду Комисије имао је ипак неко чије се име на овом списку не налази – Родољуб Чолаковић, члан Централног комитета Савеза комуниста и један од заменика Јосипа Броза Тита на месту председника тек оформљеног Савезног извршног већа. То значи да је рад на српској ретроспективној библиографији, од самог почетка, био усклађен са ставовима владајуће партије и контролисан са државног врха.

Зашто су послови анонимних библиотекара одједном постали толико значајни?

Одговор на ово питање крије се у самом културно-историјском контексту. Када је 1954. године формирана Комисија, био је потписан Новосадски књижевни договор, којим су, бар на папиру, српски и хрватски језик били уједињени, и утемељена је Нинова награда за роман године на српскохрватском говорном подручју. Годину дана касније, био је објављен и први том *Енциклопедије Југославије*. Све су то били показатељи државне политике чији је циљ био културно уједињење југословенског простора, односно манифестација заједништва народа који су непуну деценију пре тога међусобно најстрашније ратовали.

Политичка тежина Родољуба Чолаковића требало је да допринесе конципирању државне библиографије; на путу ка остварењу тог циља, ставови републичких библиографских центара требало је да буду усаглашени. Према записнику с друге седнице Комисије, одржане у Народној библиотеци 3. септембра 1954. године, Чолаковићево саветодавно ангажовање тражио је директор Библиографског института Милутин Иванушић управо зато што се мучио с рефератом који је требало да припреми за координациони састанак са осталим републичким комисијама, планиран за исту јесен. Из записника је јасно и да је Чолаковић, као главни представник српске стране, покушавао да договори концепт југословенске библиографије с представницима Словеније и Хрватске, Јосипом Видмаром и Мирославом Крлежом.⁷ Интересе Загреба касније је заступао Мате Ујевић, кога ангажовање на реализацији културног програма Независне државе Хрватске у Другом светском рату није спречавало да напредује у каријери, све до положаја

⁷ „Na početku diskusije predsednik Komisije, prof. Blagojević, referisao je članovima Komisije da je drug Čolaković razgovarao sa Vidmarom iz Ljubljane i da se Vidmar izjasnio, od strane Slovenaca, za opštu Jugoslovensku retrospektivnu bibliografiju” (*Zapisnik osme sednice Komisije za izradu retrospektivne srpske bibliografije, održane 23. juna 1955. godine u Narodnoj biblioteci u Beogradu* (архива НБС)).

На предлог посланика Миленковића „da bi celo ovo pitanje trebalo predati na definitivnu odluku nadležnim Sekretarijatima za prosvetu i kulturu [...] prof. Blagojević je potsetio [sic!] na razgovor između druga Čolakovića i Krleže uoči sastanka u Zagrebu, pri čemu je dominirala misao da se zajednička platforma za rad treba stvoriti putem pregovora” (Isto).

Крлежиног заменика у Лексикографском заводу.⁸ Према Славку Харнију, библиотекар у Националне и свеучилишне књижнице, циљ Ујевићевог ангажовања у изради југословенске библиографије није био „jezički serbokroatizam”, већ промовисање Лексикографског завода „u kojem će se proučavati sve nacionalne jugoslavenske bibliografije kulture i tako potvrditi Zagreb kao središte Jugoslavije”.⁹

Из тога произлази да ангажовање Загреба на пројектованој државној библиографији није било вођено југословенским, већ хрватским националним интересима.

Како су се хрватски и словеначки библиографи, на институционализован начин, израдом својих националних библиографија већ увелико бавили – у Загребу од времена Анте Павелића, а у Љубљани од 1951. године – рад Комисије свео се на њихово убеђивање да одустану од националног критеријума и замене га територијалним. Матко Ројнић, тадашњи директор Свеучилишне књижнице и уредник хрватске ретроспективне библиографије, ставове Комисије тумачио је управо тако – као захтев да се националне библиографије жртвују југословенској. Он је на координационом састанку, одржаном у Београду 3. фебруара 1955. године, изнео јасан став: „da neke republike odnosno narodi mogu, ako hoće, odustati od nacionalne bibliografije i raditi republičku po teritorijalnom kriteriju, ali ne trebaju zbog togato isto tražiti od drugih”.¹⁰

Пројекат југословенске библиографије је, очигледно, од самог почетка, био осуђен на неуспех.

Задатак Комисије за израду српске ретроспективне библиографије, дакле, није заиста био рад на националној библиографији; њен назив је, у том погледу, био варљив: зарад тзв. политичке стабилности, а под маском националне библиографије, радило се, у ствари, на територијалној библиографији НР Србије, у њеним авнојевским границама. Подразумевало се притом да ће стваралаштво и рад Срба који живе у другим републикама бити препуштени тамошњим библиографским центрима. Национални критеријум је, парадоксално, могао да буде примењен једино на ауторе који живе и раде у иностранству, ван граница Југославије.¹¹

Борислав Благојевић, председник Комисије, прибојавао се чак да, када је српска књига у питању, ни територијални критеријум неће бити довољно рестриктиван. Према записнику са саветовања, одржаног у Београду 3. фебруара 1955, он је, наводећи пример Заступништва просвете за Босну и Херцеговину, које је деловало при Министарству културе у Београду, поставио питање да ли би његова издања требало третирати као српске или босанскохерцеговачке књиге: „Ту

8 Ломпар, М. (2017) *Дух самојорицања*, Београд: Catena mundi, стр. 185.

9 Harni, S. (2004) Jugoslavizam i kriteriji hrvatske retrospektivne bibliografije: bibliografski prijevori iz 1955, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 47, str. 72.

10 Isto, 67.

11 Живанов, М. (1989) Предговор, *Српска библиографија. Књиге 1868–1944*. Књ. 1, Београд: Народна библиотека Србије, стр. xvii.

bi mogla nastati međunacionalna trvenja”, рекао је том приликом Благојевић, „jer se u Srbiji, budući da je u njoj glavni grad Jugoslavije, popisuju knjige koje spadaju u rad drugih republika”.¹²

Под политичким притиском, српски национални идентитет требало је, дакле, из поља етничког да буде пресељен у поље територијалног одређења. За српску књигу, то је значило свођење на књигу која је србијанска. Овај притисак, још једном је важно истаћи, није долазио *своља*, већ из самог Београда, од стране српских комуниста.

Када је Комисија, након неколико година неуспешних преговарања, 1960. године, коначно била расформирана, њени задаци су само пребачени на Библиографско одељење Народне библиотеке Србије, а да његов рад није имао ни научно утемељење ни политички легитимитет. Изабран је пут компромиса – увођењем комбинованог, територијално-националног критеријума током седамдесетих – али је и његова примена била недоследна и конфузна. Из тог периода потиче и драматичан апел библиографа, забележен у интерној публикацији Народне библиотеке Србије: „Свесни [...] несагледивих последица које може да проузрокује ово капитално дело, и осећајући тежину одговорности како са идеолошко-политичког, тако и културно-историјског аспекта, [тражимо да се] друштвено шире дефинишу основне поставке концепције издавања библиографије”.¹³ Из тога проистиче да су библиографи у Београду, пуних двадесет година након званичног почетка рада на ретроспективној библиографији, тапкали у месту, дојећи се да библиографски критеријуми могли бити протумачени као израз шовинистичких претензија и великосрпске идеологије. Драгиша Витошевић, који је почетком седамдесетих година био начелник Библиографског одељења, открио је једном приликом да је рад на *Српској библиографији* завршен био још 1976, али да зеленог светла за њено објављивање није било. Као посредан одговор на апеле из Народне библиотеке уследило је, штавише, уклањање *Српске библиографије* са списка капиталних републичких пројеката.¹⁴

То значи да је у Србији владао страх и од самог појма националне библиографије, односно од разграничавања у области контакта суседних националних култура до којег би она довела.

У Загребу није било сличних проблема: објављивање хрватске ретроспективне библиографије започело је 1982. године. Критеријуми за њену израду били су националност аутора, језик дела и територија на којој је дело објављено;¹⁵ захваљујући њиховој специфичној интерпретацији и примени, муслимани и Црногорци

12 Harni, S. nav. delo, str. 65.

13 *Предлој концепције о издавању Српске ретроспективне библиографије* (1975), Београд: Народна библиотека, стр. 25.

14 Витошевић, Д. (7. јануар 1984) Уклето благо, *Политика*, стр. 10.

15 У утврђивању ових критеријума је, осим Матка Ројнића, учествовала и Ева Верона, која је за српске библиотекарне и данас ауторитет у области каталогизације.

римокатолици третирали су у овој библиографији као хрватски аутори. На тај начин, хрватска ретроспективна библиографија постала је завршни израз процеса започетог у првој половини 19. века, када су се припадници Илирског покрета определили за штокавско наречје, омогућавајући на тај начин кроатизацију Срба, односно уједињавање штокаваца из Славоније, Далмације и Босне, чије је покатоличење било резултат векова прозелитистичког деловања.¹⁶

Директори Народне библиотеке Србије Милан Милутиновић и Црногорске народне библиотеке¹⁷ Душан Мартиновић потписали су 1984. године споразум којим се грађа коју издавач или штампар везују за територију Црне Горе и која је у Београду већ била обрађена – попут другог издања Његошевог *Одегала српској*, које је 1895. године штампано на Цетињу или *Горској вијенци* у издању Марка Цара, објављеног у Херцег Новом 1913 – уступа црногорској ретроспективној библиографији.¹⁸ И не само то: та грађа је, истовремено, требало да буде искључена из корпуса српске књиге!

На политичку дозволу за штампање и такве, кусе и сакате, *Српске библиографије* чекало се све до 1989. године, када су распад Југославије и грађански рат већ били на помолу.

Занимљиво је да се и тада између редова текста „Предговора” главног редактора Миодрага Живанова, који је у изради ове библиографије учествовао од самог почетка, може прочитати незадовољство односом који су хрватски и словеначки библиографски центри имали према пројекту југословенске библиографије. Приметно је, такође, да је Живанов окретање Народне библиотеке Србије од територијалног ка територијално-националном критеријуму на првом месту мотивисао тиме што су Скопље и Сарајево одустали од пројекта југословенске библиографије, поводећи се за хрватским и словеначким примером, а тек на другом месту сумњом „да ће библиографија заснована само на територијалном принципу моћи да удовољи свим захтевима наше науке”.¹⁹

До 2004. године објављено је двадесет томова *Српске библиографије. Књије 1868–1944*. Њена насловна страна и предговор штампани су ћирилицом, али су распоред библиографских јединица и регистрилатинични – због тридесет пет година раније планираног обједињавања републичких у југословенску библиографију. Док је према критеријумима израде, бар у извесној мери, и била национална, према садржини, она то није била: поред описаног уступања грађе црногорској ретроспективној библиографији, њоме нису била решена ни питања Срба који

16 Николић, Н. (2014) Хрватско питање у Историји српске књижевности Стојана Новаковића, *Зборник Мајнице српске за књижевности и језик* бр. 62, св. 2, стр. 479.

17 Данас је то Национална библиотека Црне Горе „Бурђе Црнојевић”.

18 Радуловић, З. Српска ретроспективна библиографија – шта сањамо, а шта нам се догађа?, *Српска библиографија данас: зборник радова*, приредила Вранеш, А. (2008) Нови Сад: Матица српска, стр. 97.

19 Живанов, М. нав. дело, стр. xix.

нису били православне вероисповести, као ни заједница које су традиционално сматране српским, попут оне из старог Дубровника.

У суштини, садржај првих двадесет томова *Српске библиографије. Књије 1868–1944* био је последица компромиса и (ауто)цензуре, „штеловања” културне свести према налозима и потребама власти. Не би, наравно, требало сметнути са ума ни да се све дешавало у земљи у којој је 1949. године Комисија за израду уџбеника историје књижевности прописала да се дубровачка књижевност *не сме* посматрати ван оквира хрватске књижевности,²⁰ у којој је 1966. године читав тираж *Речника српскохрватској савременој језика* Милоша Московљевића, након оптужби за српски шовинизам, био уништен, и у којој је *Полиџика*, почетком седамдесетих, одбила да објави чланак Меше Селимовића у којем се он изјаснио као српски писац. „Радило се колико се могло”,²¹ како је то објаснила академик Злата Бојовић: „незгодна” питања није било *јамейно* постављати пре распада југословенске државе.

База српске нације се, међутим, за то време распадала.

Типична судбина једног писца српске националности у хрватској средини подразумевала је проблематизацију националног карактера његовог дела и везивање за хрватске институције културе. Најчешћи су аутори чије је уврштавање у корпус хрватске литературе било праћено прећуткивањем или фалсификовањем њиховог порекла, како се догодило са Петром Прерадовићем, чији су матерњи језик хрватски књижевни историчари упорно називали хрватским, док су га српска књижевна критика и библиографија опрезно заобилазиле.²² Иако се изјашњавао и као српски и као хрватски писац, Владан Десница је, с друге стране, одбио да се његово дело нађе у едисији *Српска књижевност у сиво књија*, јер се бојао како би се то могло одразити на његов свакодневни живот у Загребу;²³ стога се данас *Прољећа Ивана Галеба* налазе једино у *Pet stoljeća hrvatske književnosti*. У Хрватској је, до грађанског рата, већ било аутора српског порекла који су у потпуности били денационализовани.

У југословенском контексту су се, осим тога, родиле и босанскохерцеговачка и црногорска књижевност.

Национализација босанскохерцеговачких муслимана је, на прагу модерних времена, подразумевала њихово самопрепознавање у једном од јужнословенских националних идентитета, хрватском или српском. Као најзначајнији аутор међу муслиманима који су усвојили хрватско становиште обично се наводи Едхем Муладић, који је након Другог светског рата остао без грађанских права због веза

20 Ломпар, М. нав. дело, стр. 121.

21 Бојовић, З. Представљање Српске националне библиографије. *Српска национална библиографија: зборник радова*, приредила Јанчић, С. (2014), Београд: Народна библиотека Србије, стр. 8.

22 О томе види оп.: Тријић, В. (2020) Петар Прерадовић у српској ретроспективној библиографији и књижевној историји, *Зборник за књижевност и језик Мајице српске*, књ. 68, св. 3, стр. 797–813.

23 Ломпар, М. нав. дело, стр. 252.

са усташким покретом – у септембру 1944. године, добио је од Независне Државе Хрватске и једно књижевно одликовање²⁴ – а данас је лектирски писац у Босни и Херцеговини. Међу српским ствараоцима мухамеданске вере, с друге стране, највеће је свакако име Меше Селимовића.

Нису ретки били ни аутори муслиманске вероисповести који су се колебали око свог националног идентитета. Модернистички песник Муса Ђазим Ђатић је, на пример, своју литерарну биографију започео као српски родољуб у *Босанској вили* 1899, да би свега четири године касније, у песми „Ја сам Бошњак”, просрпски оријентисаног песника Авда С. Карабеговића назвао издајником; од 1908. године, током студија у Загребу и друговања са Тином Ујевићем и Матошем, постао је хрватски патриота. Речит је и познији пример двојице песника, рођене браће Диздар, од којих се старији, Хамид, изјашњавао као Србин, а млађи, Мехмедалија (Мак), као Хрват.

Стваралаштво аутора муслиманске вероисповести је, дакле, егзистирало и своје најквалитетније плодове давало у *оквирима* српске и хрватске књижевности све до друге половине 20. века; оно се први пут издваја и са њима посматра напоре тек у југословенском политичком контексту, омогућавајући кристализацију бошњачке националне свести. Књижевност, међутим, која је остала након распада југословенског културног хоризонта није била бошњачка, већ босанскохерцеговачка.

Слично се догодило и с појмом црногорске литературе, која је такође тековина авнојевске Југославије: према речима Јована Деретића, постојање црногорске књижевности је „политички извођено из чињенице да су Црногорци по уставу посебна нација и да као такви имају право на све оно што једној нацији припада, па самим тим и на посебну националну књижевност”.²⁵ Такав политички контекст давао је за право Радославу Ротковићу да 1969. године Уставном суду Југославије тужи Српску књижевну задругу и Матицу српску зато што су у *Српску књижевност* у *својој књижици* уврстиле Његоша, Стјепана Митрова Љубишу, Марка Миљанова и Михаила Лалића; Предраг Палавестра се такође суочавао са оптужбама за национализам, јер је у *Послерајну српску књижевност* (1972) уврстио поједине ауторе из Црне Горе, као и из Босне и Херцеговине.

Такве оптужбе и напади били су у ствари део стратегије којом је српска књижевна историја, на најгрубљи начин, требало да буде фалсификована. Критеријуми њеног распарчавања нису имали везе са херменеутичким кругом националне књижевности, већ су били инспирисани истом оном идеологијом која је српску националну библиографију жртвовала југословенској.

За очување појма српске књиге, његово дефинисање корпусом који је обухватила *Историја српске књижевности* Јована Деретића није било довољно.

24 Kisić Kolanović, N. (2007) „Islamska varijanta” morfologije kulture NDH, *Časopis za suvremenu povijest* knj. 39, sv. 1, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, str. 63–95.

25 Деретић, Ј. (1996) *Пути српске књижевности*, Београд: СКЗ, стр. 271.

НА ПРАГУ ГЛОБАЛИЗОВАНОГ СВЕТА

У 21. веку, српска књижевност добила је две нове концептуализације. Прву од њих чини *Историја књижевних култура источно-средње Европе* (*History of the Literary Cultures in East-Central Europe*, 2004–2010), која је производ Пројекта књижевне историје, са Мариом Валдесом (Mario J. Valdés) и Линдом Хачен (Linda Hutcheon) на челу;²⁶ другу представља *Лексикон јужнословенских књижевности* (*Лексикон јужнословенских књижевности*, 2012), дело сарадника Одељења за савремене књижевности средњо-југоисточне Европе Института за славистику Руске академије наука, чији је главни уредник била Галина Иљина (Г. Я. Ильина). Посреди су књижевне историје које долазе из начелно супротстављених културних модела, „западног” и „источног”, те се, у њиховом пресеку, може открити шта се с предметом српске књижевности заиста догодило.

У оба случаја, наша књижевност је разматрана у регионалном контексту, источно-средњоевропском, односно јужнословенском. Руски књижевни историчари су прихватили нову геокултурну организацију европског простора, према којој је место балканских држава у региону који се простире источно од некадашње Гвоздене завесе и у чијој је историји преломна 1989, година пада Берлинског зида. Чињеница је, међутим, да то код њих има другачији идеолошки предзнак: док је за учеснике Пројекта књижевне историје у питању простор културне разноврсности и политичке нестабилности, који најпре треба очистити од непожељних историјских конотација, а онда га и ујединити, за сараднике руског Института је наизглед сасвим обичан географски оквир у којем су све словенске књижевности, осим руске, разматране мање-више независно једне од других, уз (пре)наглашавање њихове припадности међународним културним вредностима.

Историја књижевних култура настајала је са експлицитном политичком мисијом – да допринесе интеграцији региона у Европску унију; према речима уредника издања, Марсела Корнис-Поупа (Marcel Cornis-Pope) и Џона Нојбауера (John Neubauer), она би требало да послужи као „foundation upon which such an integration can successfully progress”.²⁷ Стога се у овој књижевној историји све што је специфично национално дисквалификује, у случају српске културе чак и с нескривеним омаловажавањем и презиром, док се као вредност промовишу искорененост, одрођеност и локализација аутора у пресеку двеју или више култура.

Иако је горња временска граница ове књижевне историје година пада Берлинског зида, кад год се о српској књижевности поведе реч, искрсавају грађански ратови и њихова црно-бела интерпретација, у грубим цртама задата пресудама

26 Ненад Николић је анализи ове књижевне историје посветио студију *Проблеми савремене књижевне историје: критичка пролегомена за обнову националних књижевности и њихових историја* (Нови Сад: Академска књига, 2015).

27 Cornis-Pope, M. and Neubauer, J. (ed.) (2004–2010) *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*, Volume I, Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, p. xi.

Хашког трибунала. Јасмина Лукић, на пример, српски народ посредно назива варварским²⁸, Џон Нојбауер тврди да је Црњански у *Сеобама* неистинито интерпретирао политику Хабзбуршке монархије према Србима, на штету Хабзбуршке монархије²⁹, док Светлана Слапшак покушава да дискредитује Његоша – описујући га као политичког манипулатора и доводећи у питање његов монашки целибат – зато што му се портрет појављивао на српским скуповима уочи грађанског рата.³⁰

Аутори ове књижевне историје су, осим тога, по сваку цену настојали да избегну национално одређење аутора, у шта су морали да уложе много труда. Најчешће решење било је да се писци атрибутима вежу за градове и регионе у којима су живели или да им име буде праћено вишеструким сложеницама, попут „twentieth-century Montenegrin-Hungarian-Jewish”³¹, која је везана за Данила Киша; упадљиво је и да су из биографије овог нашег писца изостављени сви подаци који би га могли везати за Србију и српску књижевност: „Danilo Kiš, born of a Montenegrin mother and a Jewish-Hungarian father, grew up at the frontiers of the Austro-Hungarian Empire and later worked in France.”³² Ова и слична алтернативна одређења нису нимало политички неутрална: Бранко Радичевић је, на пример, за Светлану Слапшак „lyric poet from Vojvodina”³³, док Џон Нојбауер, говорећи о Кишу, цитира Костолањијеву реченицу у којој је пејзаж у околини Суботице назван мађарским;³⁴ име Михаила Витковића, једног од аутора у чијем се делу српска и мађарска традиција додирују, написано је увек мађарском етимологијом, Mihály Vitkovics.

Утисак је, стога, да *Историја књижевних култура* и не представља плодове књижевноисторијских истраживања, већ писања на задату тему, на идеолошки недвосмислено утврђен, па и вулгаран начин. Њен циљ је ревизионизам у области књижевне историје и покушај деградације српских националних и књижевних узора.

У односу на то, *Лексикон јужнословенских књижевности* је мирољубиво писана књижевна историја, чији је тон увек похвалан и афирмативан. Утолико је, међутим, оно шта се у њему догодило с предметом српске књижевности, по нашем мишљењу, и озбиљније.

Српска књижевност је у *Лексикону* разматрана у оквиру етнокултурне и геополитичке групе јужнословенских народа, од Словенаца на западу до Бугара на истоку, од почетака писмености до 21. века. Експлицитно се залажући за разумевање књижевних појава на хоризонту националних културних традиција које су

28 Ibid., Vol. 4, p. 253–260.

29 Ibid., Vol. 2, p. 224–231.

30 Ibid., Vol. 4, p. 110–116.

31 Ibid., Vol. 2, p. 241.

32 Ibid.

33 Ibid., Vol. 4, p.113.

34 Ibid., Vol. 2, p. 231.

их изнедриле, Галина Иљина и њени сарадници националне идентитете интерпретирају у складу са својим, (пост)совјетским културним и политичким искуствима, дакле у државно-територијалним координатама, кроз поистовећивање књижевне и грађанске националности. Стога они задржавају парцелизацију нашег културног простора из времена социјалистичке Југославије, пројектујући је не само на садашње, постјугословенско доба, већ у извесној мери и на прошлост. Захваљујући томе, у овом лексикону су своје место добиле босанскохерцеговачка и црногорска књижевност; Галина Иљина у уводном тексту чак и каже да оне у руској науци до тада нису биле тема, као да ни у матичним земљама нису адекватно проучене, те да *Лексикон*, „активизирующее их национальное художественное достояние, в небольшой степени восполняет этот пробел”.³⁵

Важно методолошко полазиште *Лексикона* је прихватање појма билитерарних аутора (*билиџерајџурниј џисајџеля*) Диониза Ђуришина (Dionýz Ğurišin), који „живут в каждой из литератур 'иначе', сообразно их месту и значению в данной литературе”.³⁶ У *Лексикону*, тај принцип је примењиван у оквиру језички блиских традиција: српске, хрватске, босанскохерцеговачке и црногорске књижевности с једне стране, а македонске и бугарске с друге, односно у случају аутора у чијем се делу преклапају или прожимају традиције које се данас сматрају независнима.

Критеријуми на основу којих су руски слависти утврђивали таква преклапања, а самим тим и преклапања корпуса националних књижевности на Балкану, с библиографске тачке гледишта, уопште нису јасни: док су Меша Селимовић и Скендер Куленовић, на пример, одређени као босанскохерцеговачки и српски аутори, Бранко Ћопић и Алекса Шантић су само српски; Владан Десница и Бора Ћосић су хрватски и српски књижевници, а Симо Матавуљ и Иво Ћипико српски. Ниједан од помоћних критеријума на чију бисмо употребу могли да посумњамо – од језика и тема књижевних дела до места живота и смрти, односно културног доприноса аутора – није до краја спроведен. Утисак је, чак, да је критеријум вероисповести можда био и пресудан, уз поистовећивање римокатоличког с хрватским, а муслиманског с босанскохерцеговачким. Тако је, претпостављамо, и могло да се догоди да су сви српски аутори римокатоличке вероисповести у овом руском лексикону једноставно додељени хрватској књижевности: у случају Петра Прерадовића, на пример, принцип билитерарности није узет у обзир, те је он сврстан искључиво међу хрватске ауторе, а дубровачка књижевност није ни разматрана као релативно самостална и специфична књижевна целина, већ као интегрални део хрватске литерарне традиције; средњовековни српски писци другог етничког порекла, од Григорија Цамблака, Константина Филозофа до Пајсија Хиландарца, названи су „болгарские писатели – эмигранты”.³⁷

35 Иљина, Г. Я. (ред.) (2012) *Лексикон южнославянских лиџерајџур*, Москва: Индрик, стр. 13.

36 Исто, стр. 11.

37 Исто, стр. 440.

Претпостављамо и да је примат територијално-државног концепта нације довео и до тога да Војводина у *Лексикону* буде третирана као самостална целина: уз назив места рођења и смрти аутора обавезно стоји назив државе на чијој територији се ти градови данас налазе, али једино у случају војвођанских вароши, уз Мошорин у којем је рођена Исидора Секулић и уз Темерин Лукијана Мушицког, не стоји назив државе већ покрајине. Косово и Метохија, с друге стране, нису споменути.

Наш је утисак да су се уредници *Лексикона* оријентисали према *Енциклопедији Југославије* у којој је такав, сужени и кривотворени појам српске културе добио свој канонски облик.³⁸ До тога је вероватно дошло услед професионалне блискости Галине Иљине, тумача дела Мирослава Крлеже, хрватској интерпретативној традицији. Ниједан од њених сарадника није изразити познавалац српске књижевности: Игор Калиганов је текстолог-медијевиста, носилац бугарског Ордена „Стара планина” првог степена и признања Бугарске академије наука, док се Нина Пономарева и Надежда Старикова баве књижевноисторијским и теоријским проблемима словенских књижевности уопште.

Важно је, стога, нагласити да је регионалност ове књижевне историје њена главна особина: критеријум сразмерне заступљености представника различитих националних књижевних традиција имао је предност у односу на критеријуме уметничке вредности и културног значаја. Зато у *Лексикону* одреднице имају минорни аутори, уз то и осуђени заговорници усташке идеологије Миле Будак и Едхем Мулабдић, али не и Момчило Настасијевић или Станислав Винавер.

Са становишта наше традиције, *Историја књижевних култура* и *Лексикон* представљају различите фазе истог процеса – деструкције историјских односа у разумевању књижевности и денационализације у интерпретирању књижевних појава. Апсолутизујући перспективу садашњости – с тим што уредници *Историје књижевних култура* то раде експлицитно, а *Лексикона* прећутно – они дијахроничко разумевање књижевноисторијских процеса замењују предочавањем синхроничких пресека и успостављањем потенцијално бесконачне мреже података без хијерархије. Док у *Лексикону* ту улогу имају портрети аутора и есеји о стилским епохама, у *Историји књижевних култура* уситњавање је радикалније, те се о истом аутору пише у различитим поглављима, па и томовима, под окриљем различитих, унапред задатих тема. Обе ове концептуализације српске књижевности настају унутар култура које су хегемоне и које не показују намеру да се удубе и заиста схвате српску књижевност. Штавише, у оба случаја српска књижевност је претрпела прилагођавање поједностављеној и уопштеној представи о култури региона, што преко свођења српског на србијанско (у *Лексикону*) води укидању српског као таквог и покушају његове замене алтернативним начинима организовања (у *Историји књижевних култура*).

³⁸ О томе види оп.: Ломпар, М. нав дело.

КОЛИКО ЈЕ ДО НАС...

Критеријуми за израду српске ретроспективне библиографије последњи пут су преформулисани 2012. године. Захваљујући њиховом тадашњем проширивању – на све ауторе српског порекла и на дела писана на српском језику, где год да су објављена – предмет 21. тома *Српске библиографије. Књиге 1868–1944*, који је познат под насловом *Дојуне*, коначно су постали наши ствараоци који су радили ван граница Србије, као и публикације у којима се пресецају културне баштине нација с простора бивше Југославије; пописане су књиге аутора српског порекла римокатоличке и гркокатоличке вероисповести, као и дела муслимана који су се изјашњавали као Срби; укључена је и грађа која је претходно била уступљена црногорској библиографији. Уврштавањем ових публикација у корпус српске књиге није негирана процена библиографа из Загреба, Подгорице и Сарајева да им је место и у њиховим библиографијама, већ је уважена чињеница да постоје опуси у којима је однос међу културним традицијама на овим просторима дијалогски и у којима се оне пресецају.

Рад на националној ретроспективној библиографији, тај темељни посао сваке културе, код нас још увек није завршен. Након *Дојуне*, Народна библиотека Србије објавила је и два тома *Српске библиографије. Књиге 1801–1867* чија је израда такође трајала деценијама.³⁹ Предстоје важни послови на редефинисању граница српске књиге 18. века, као и њено диференцирање у југословенском културном контексту, након Другог светског рата. Број и сложеност питања које ове теме покрећу јесу сигнал да ће за њихово решавање неопходно бити повезивање стручњака из више институција културе, а библиографа Народне библиотеке Србије са широм научном заједницом.

Борба за културне вредности, за корпус српске књиге, води се на различите начине, у свим фазама њене историје: док је у домену старе српске књижевности проблем с једне стране у пресликавању релативно младог идеолошког конструкта националног идентитета на доба у којем њега није било, а с друге у различитој интерпретацији ћирилске традиције у Софији, Скопљу и Београду, дотле за текућу библиографију највећи проблем представља упрошћено интерпретирање односа између језика, грађанске и књижевне националности појединих аутора, које се очитује у узајамној бази података, тзв. *Кодису*.

Након распада Југославије, стандардизовано је више језика који су претходно важили за регионалне варијанте српског: хрватски је из српскохрватског језичког стандарда издвојен 1991, а босански 1992, мада су оба међународну афирмацију стекла тек 2000. године, када је у оквиру ISO међународног стандарда код за српскохрватски језик био замењен кодовима за српски, босански и хрватски; године 2017, свој код је добио и црногорски. Промена ових кодова је у базама података вршена аутоматски, тако да је изазвала велику пометњу; чак су се

³⁹ О томе види оп.: Тријић, В. (2020) Проблеми и постигнућа српске ретроспективне библиографије, *Досијејев врћ* бр. 8, стр. 233–241.

и у нашој бази, уз поједина латинична издања песама Десанке Максимовић или Стевана Раичковића, на пример, донедавно налазили кодови за хрватски језик и хрватску књижевност. Истовремено, у Светској библиографији превода *Index Translationum*, која излази под покровитељством Унеска, дела истог српског писца могу једном бити обележена кодом за српски, а други пут кодом за хрватски или за неки од новостандардизованих језика.

На домаћем терену, званичне одлуке и упутстава за примену кодова за језик нема, тако да је њихова употреба у пракси постала огледало (не)обавештености и политичких ставова појединих библиотекара. Некритичком применом критеријума које, посредством функционалних захтева библиографског описа, намеће идеологија глобализма, и библиотекари би, нажалост не први пут у нашој историји, могли постати саучесници у кривотворењу националне културне баштине, доприносећи да „читава подручја српске културе тихим начином [буду] уклоњена из јавне свести”⁴⁰

Требало би да српска књижевност, сведок целине српског народа, и овога пута послужи каталогизаторима и библиографима као ослонац и путоказ: као што је у прошлости стварана на различитим језицима, од српскословенског до српскохрватског, тако и данас она постоји и на оним језицима који су добијени уситњавањем полицентричног српског, а чије је постојање Република Србија признала.

Живот у глобализованом свету усложњава ову скицу: сада већ има аутора српског порекла који стварају на енглеском језику, а чија се дела готово истовремено појављују и у преводу на матерњи; такав је случај са Љубицом Милићевић, на пример, и са Весном Голдсворти, која је и преводилац сопствених књига. Због тога, али и због тематике њихових романа, која се тиче живота на Балкану и судбине Срба у дијаспори, ове ауторке није могуће књижевноисторијски одредити на традиционалне начине: нове појаве у култури и од књижевних историчара и од библиографа захтевају нова решења.

А ако се сами с њима на време не суочимо, уместо нас ће то учинити други.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бојовић, З. Представљање Српске националне библиографије, у: *Српска национална библиографија: зборник радова*, приредила Јанчић, С. (2014), Београд: Народна библиотека Србије, стр. 7–10.
- Витошевић, Д. (7. јануар 1984) Уклето благо, *Политика*, стр. 10.
- Војновић, Ж. (2017) Лукијан Мушички и васпитавање националне поезије: оглед из аутопоетике, *Градина* бр. 76/77, Ниш: Нишки културни центар, стр. 267–290.
- Деретић, Ј. (1996) *Пути српске књижевности: идентитет, границе, тежње*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Живанов, М. (1989) Предговор, у: *Српска библиографија. Књиге 1868–1944*. Књ.1, Београд: Народна библиотека Србије, xiii–[xxi].

⁴⁰ Ломпар, М. нав. дело, стр. 119.

- Лексикон јужнословјанских литератур*, ed. Иљина, Г. Ј. (2012), Москва: Индрик.
- Ломпар, М. (2017) *Дух самопорицања: прилог критици српске културне политике*, Београд: Catena mundi.
- Николић, Н. (2015) *Проблеми савремене књижевне историје: критичка пролегомена за обнову националних књижевности и њихових историја*, Нови Сад: Академска књига.
- Николић, Н. (2014) Хрватско питање у Историји српске књижевности Стојана Новаковића, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* књ. 62 св. 2, Нови Сад: Матица српска, стр. 477–505.
- Новаковић, С. (2001) *Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Панковић, Д. (1982) *Српске библиографије 1766–1850*, Београд: Народна библиотека Србије.
- Предлог концепције о издавању Српске ретроспективне библиографије* (1975), Београд: Народна библиотека.
- Радуловић, З. Српска ретроспективна библиографија – шта сањамо, а шта нам се догађа?, у: *Српска библиографија данас: зборник радова*, приредила Вранеш, А. (2008), Нови Сад: Матица српска, стр. 85–104.
- Сечански, В. Приказ Луја Лежеа *Српске библиографије за новију књижевност 1741–1867* Стојана Новаковића у париском часопису *Revue critique d'histoire et de literature*, у: *Сусрети библиографа '89* (1990), Инђија: Народна библиотека „Ђорђе Натошевић”, стр. 59–64.
- Тријић, В. (2020) Петар Прерадовић у српској ретроспективној библиографији и књижевној историји, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* књ. 68 св. 3, Нови Сад: Матица српска, стр. 797–813.
- Тријић, В. (2020) Проблеми и постигнућа српске ретроспективне библиографије, *Доситејев врт* бр. 8, Београд: Задужбина „Доситеј Обрадовић”, стр. 233–241.
- Шафарик, П. Ј. *Историја српске књижевности*, превеле Стефановић М. и Мразовић М. (2004), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Вукова задужбина; Нови Сад: Матица српска.
- *
- History of the Literary Cultures of East-Central Europe: junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*. Volumes I–IV, eds. Cornis-Pope, M. and Neubauer J. (2004–2010), Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Harni, S. (2004) Jugoslavizam i kriteriji hrvatske retrospektivne bibliografije: bibliografski priјepori iz 1955, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* knj. 47 sv. 3/4, Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo, str. 57–85.
- Kisić Kolanović, N. (2007) „Islamska varijanta” morfologije kulture NDH, *Časopis za suvremenu povijest* knj. 39 sv. 1, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, str. 63–95.
- Zapisnik druge sednice Komisije za izradu retrospektivne srpske bibliografije, održane 3. septembra 1954. u prostorijama Narodne biblioteke u Beogradu* (архива НБС).
- Zapisnik osme sednice Komisije za izradu retrospektivne srpske bibliografije, održane 23. juna 1955. godine u Narodnoj biblioteci u Beogradu* (архива НБС).
- Zapisnik prve sednice Komisije za izradu retrospektivne srpske bibliografije, održane 20. jula 1954. godine u prostorijama Narodne biblioteke u Beogradu* (архива НБС).

Vesna Trijić
National Library of Serbia, Belgrade

SERBIAN BOOK AND THE NATIONAL SELF-AWARENESS

Abstract: This paper presents changes in the meaning of the term “Serbian book” in the national bibliography and literary history, from the beginning of the 19th century to the present day. It points out the consequences which political needs and tasks of Yugoslavian government had on the *Serbian Bibliography: Books 1868–1944*. Here, new conceptualisations of Serbian literature in regional and transnational literary histories have also been presented, of which the first one is in English (*History of the Literary Cultures of East-Central Europe: junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*, eds. M. Cornis-Pope and J. Neubauer) and the second one is in Russian language (*Лексикон южнославянских литератур*, ред. Г. Я. Ильина). The possible consequences of uncritical application of language codes in the bibliographic descriptions of literary works of Serbian authors have also been shown.

Key words: *Serbian book, Serbian retrospective bibliography, Serbian literature, literary history, national identity*